

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

Kütüphane
İslâm Ansiklopedisi

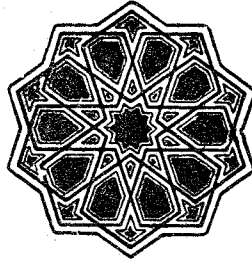
17 EYLÜL 1990

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

34
29

ANKARA ÜNİVERSİTESİ İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
TARAFINDAN YILDA BİR ÇIKARILIR

Cilt : XXIV

Yayın Komisyonu

Prof. Dr. Hüseyin ATAY (Dekan)

Prof. Dr. Hüseyin YURDAYDIN

Doç. Dr. İsmet KAYAOĞLU

Doç. Dr. Beyza BİLGİN

Doç. Dr. Günay TÜMER

Doç. Dr. Rami AYAS

Makalelerin bilim ve dil bakımından sorumluluğu yazarlarına aittir.

MU'TEZİLE'NİN İLK KURUCUSU VÂSİL B.ATÂ VE BÜYÜK GÜNAH MESELESİ

Doç. Dr. Kemal IŞIK

Mu'tezile'nin ilk kurucusu olarak bilinen Vâsıl b. Atâ ile İslâm düşüncesi tarihini uzun zaman meşgul eden ve çeşitli fikir akımlarının ortaya çıkmasına, özellikle Mu'tezile gibi, akli düşüncenin gelişmesine önemli ölçüde etki eden bir sistemin doğuşuna neden olan büyük günah konusunu incelemeğe geçmeden önce, bu sistemin ortaya çıkışına ve nedenlerine kısaca değinmekte yarar görmekteyiz.

Mu'tezile adının ortaya çıkışı ve nedenleri :

Mu'tezile'nin, İslâm düşüncesinde belirli prensip ve görüşlere sahip veya dinî anlamda bir ekol olarak ortaya çıkış tarihi kesin olarak bilinmemektedir. Bununla beraber, bu konuda İslâmî kaynaklardan elde edebildiğimiz bilgiye göre, bu sistemin ilk defa Basra'da Vâsıl b. Atâ'nın, büyük günah işleyen kimsenin durumu hakkında ders vermekte olan Hasan el-Basrî'nin meclisinden ayrılmasıyla başlamış olmasıdır. Kaynaklardan öğrendiğimize göre Hasan el-Basrî H.110/M.728 tarihinde vefat etmiştir¹. Mu'tezile fırkasının kurucusu olan Vâsıl b. Atâ ile Amr b. Ubeyd'in doğum tarihleri ise, H. 80/M.699 yılı² olduğuna göre, böyle bir fikri harekete yirmi yaşından önce başlamış olmaları düşünülemez. Buna göre Mu'tezile'nin, bir dinî sistem olarak Hicrî İkinci yüzyılın başlarında, büyük bir ihtimalle Hicrî 100-110, Milâdî 718-728 yılları arasında doğmuş olması gerekmektedir³.

Bununla beraber, bu tarihi daha da ileriye götürerek Hz.Peygamber'e kadar dayandırmak isteyen Mu'tezile bilginleri de vardır. Bu düşünceyi savunanların başında İbnu'l-Murtadâ gelmekte ve buna delil olarak da, Vâsıl'ın Hz.Ali'nin oğlu Muhammed b. el-Hanefiyye (ölm. H.81/M.700 yılından sonra) tarafından yetiştirildiğini ve dolayısıyla

1 Bk. İbn Hallikân, *Vefâyâtu'l-A'yân*, C.I, s. 355, Kahire, 1367/1948.

2 Bk. İbn Hallikân, *anılan eser*, C.III, s. 132; Yâkûtu'l-Hamavî, *Mu'cem el-Udebâ*, C. XIX, s. 243, Kahire 1357/1938; Zuhdî Hasan Cârullah, *el-Mu'tezile*, s. 113, 114, Kahire 1366/1947.

3 Bk. el-Makrizî, *Kitâbu'l-Huat el-Makriziyye*, C. IV, s. 183, Kahire 1324-1326; Dr. Kemal Işık, *Mu'tezile'nin Doğuşu ve Kelâmî Görüşleri*, s. 50, Ankara 1967.

Kelâm ilmini, özellikle itizâl fikrini ondan almış olduğunu ileri sürmektedir⁴. Hernekadar el-Hârizmî (ölm. H.383/M.993) de bu görüşü teyid eder gibi görünüyorsa da⁵, aslında böyle bir görüşün doğruluk derecesi hususunda haklı olarak şüpheyi düşmekten kendimizi alamıyoruz. Çünkü bu görüş kabul edildiği takdirde Muhammed b.el-Hanefiyye'nin ölüm tarihi ile Vâsıl'ın doğum tarihi arasında çelişik bir durum ortaya çıkmaktadır. Bilindiği gibi Vâsıl, H.80/M.699 yılında doğmuş, İbn el-Hanefiyye ise H.81/M.700 ile H.83/M.702 yılları arasında ölmüştür. Hatta bu tarihin H.72/M.691 veya 73/692 olduğunu ileri sürenler de vardır⁶. İşte tarihler arasındaki bu çelişik durum göz önüne alındığı takdirde, İbnu'l-Murtadâ'nın, Vâsıl'ın Kelâm ilmini veya itizâl fikrini İbn el-Hanefiyye'den aldığına dair sözünün doğru olmadığı gerçeği kendiliğinden ortaya çıkmış olur. Bununla beraber, daha sonra Şehristânî'nin de kaydettiği gibi⁷ mutlaka İbnu'l-Murtadâ'nın görüşünün kabul edilmesi gerekiyorsa, Vâsıl'ın itizâl fikrini bizzat İbnu'l-Hanefiyye'den değil, oğlu Ebû Hâşim Abdullah'dan almış olması akla daha uygun gelmektedir.

Dinî anlamda veya inançla ilgili bir sistem olarak Mu'tezile deyiiminin ortaya çıkışı, genel olarak üç nedene dayandırılmaktadır. Kelâm'la ilgili çoğu kaynakların da değindiği bu üç nedeni şu şekilde özetlememiz mümkündür:

1) Vâsıl b. Atâ'nın, Basra Mescidinde büyük günah işleyen kimsenin durumu hakkında ders vermekte olan Hasan el-Basrî'nin meclisinden ayrılarak, arkadaşı Amr b. Ubeyd ile, böyle bir kimsenin, ne mu'min, ne de kâfir olduğunu, onun ancak iman ile küfür arasında orta bir yerde (*el-Menzile beyne'l-Menzileteyn*) bulunduğunu söylemeleri üzerine, Hasan el-Basrî'nin bunlar hakkında, "Müslümanların görüşünden ayrıldılar" anlamında "*kad i'tezelâ kavle'l-umme*" veya "Vâsıl bizden ayrıldı" mânâsında "*kad i'tezele anna'l-Vâsıl*" demiş olması, gerek Vâsıl b. Atâ, gerekse Amr b. Ubeyd ve onlar gibi hareket eden ve düşünenlere "*i'tizâl edenler*" anlamında "*Mu'tezile*" denmesine neden olmuştur⁸.

4 Bk. Ahmed b. Yahyâ b. el-Murtadâ, *Tabakâtu'l-Mu'tezile*, Susanna Diwald-Wilzer neşri, s.7, Beyrut 1380/1961.

5 Bk. Ebu Bekr el-Hârizmî, *Resâilu'l-Hârizmî*, s. 50, Kahire 1312/1894.

6 Bk. İbn Hallikân, *Vefâyâtü'l-A'yân*, C. III, s. 312.

7 Bk. Ebû'l-Feth Muhammed b. Abdî'l-Kerim b. Ebî Bekr eş-Şehristânî, *el-Milel ve n-Nihal*, C.I, s. 49, Kahire 1381/1961.

8 Geniş bilgi için bk. İbnu'l-Murtadâ, *Tabakâtu'l-Mu'tezile*, s. 3; Ebû Mansûr Abdü'l-Kâhîr b. Tâhîr el-Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-Fırak*, s. 71, Kahire 1367/1948; Ebu'l-Muzaffer el-İşferâyîni, *et-Tabsir fi'd-Dîn*, s. 64-65; Kahire, 1359/1940; eş-Şehristânî, *el-Milel*, C.I, s. 48; Muhammed b. en-Nu'mân el-Mufid, *Evâilu'l-Makâlât fi'l-Mezâhib ve'l-Muhtarât*, s. 4-7, Tebriz

2) İbnu'l-Murtadâ ise, Mu'tezile deyiminin ortaya çıkışını başka bir nedene dayandırmaktadır. Ona göre Vâsıl ve arkadaşlarına bu adın verilmesi, daha çok onların, büyük günah işleyenler hakkında öne sürülen birtakım sapık düşünce ve görüşlerden uzaklaşmış olmalarından ileri gelmektedir⁹. Kaynaklardan öğrendiğimize göre meselâ Mürcie, büyük günah işleyen kimsenin mü'min olduğunu kabul etmekle beraber, bu konudaki kesin hükmü âhirete ertelemeyi daha uygun görmektedir. Oysa Haricilerin bazı kolları, özellikle Ezârika bu hususta çok ileri giderek onun kâfir olduğunu söylerken, Hasan el-Basrî de böyle bir kimsenin münâfık olduğu görüşünü ortaya atıyordu. İşte Vâsıl b.Atâ'nın, "büyük günah işleyen ne mü'mindir, ne de kâfirdir, o ancak fâsıktır" demek suretiyle, en azından bid'atlıkla vasıflandırılması mümkün olan bu tür görüş ve düşüncelere karşı çıkması, kendisine ve kendisi gibi düşünenlere Mu'tezile adının verilmesine neden olmuştur.

3) el-Mes'ûdî (ölm.H.345/M.956) ise, bu deyimnin ortaya çıkışını başka bir şekilde yorumlamaktadır. Ona göre, bu fırka mensuplarının Mu'tezile adıyla anılmasının gerçek nedeni, büyük günah işleyen kimsenin mü'minlerden ve kâfirlerden ayrılıp, iki yer arasında bir yerde "*el-Menzile beyne'l-Menziletyn*" bulunduğunu söylemeleridir¹⁰ ki, aslında İbn Mes'ûd'un bu görüşü, diğer görüşlere oranla gerçeğe daha yakın olarak görülmektedir.

Goldziher, Ahmed Emîn ve benzeri bazı çağdaş bilginleri de, bu deyimnin ortaya çıkışını, Vâsıl ve Amr b. Ubeyd gibi, bu fırkanın ilk kurucularının insanlardan ve dünya nimetlerinden tamamiyle uzaklaşarak zahidâne ve sade bir hayatı tercih etmiş olmaları veya bu ismin ihtida etmiş Yahudî kaynaklarından gelmiş olabileceği¹¹, gibi gerçekten uzak bir takım nedenlere bağlama çabasına düşmüş olarak görmekteyiz.

Mu'tezile, uzun bir süre kendilerine verilen bu ismi benimseyememiştir. Dolayısıyla, "*Ehlu'l-Adl ve't-Tevhîd*" gibi bir ismi kendilerine

1371; Hannâ'l-Fâhûrî ve Halîlu'l-Cerr, *Târihu'l-Felsefe el-Arabîyye*, C.I, s.140-141, Beyrut 1957; Ahmed Emîn, *Fecru'l-İslâm*, s. 288 vd., Kahire 1370/1950; Prof.Dr. İbrahim Ağâh Çubukçu, *Mu'tezile ve Akıl Meselesi*, A.Ü.İlâhiyat Fak. Der., s. 51, Ankara 1964; Montgomery Watt, *The Formative Period of Islamic Thought*, s. 209 vd., Edinburgh 1973; Dr. Kemal Işık, *Mu'tezilenin Doğuşu ve Kelâmî Görüşleri*, s. 50 vd.

9 Bk.: İbnu'l-Murtadâ, *Tabakâtu'l-Mu'tezile*, s. 5.

10 Bk.: Ebu'l-Hasan Ali el-Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zehab ve Maâdin el-Cevher*, C. III, s. 235, Kahire 1367/1948.

11 Bk.: Ahmed Emîn, *Fecru'l-İslâm*, s. 289; Ignaz Goldziher, *el-Akide ve's-Şeria fi'l-İslâm*, Arapçaya çevirenler: M. Yûsuf Mûsâ, A. Hasan Abdu'l-Kâdir ve Abdu'l-Azîz Abdu'l-Hakk, s. 100 vd., Kahire 1959; Zuhdî Hasan Cârullah, *el-Mu'tezile*, s. 3-4.

yakıştırma çabasına düşmüşler, fakat zamanla bu isimden kurtulma ümitlerini yitirince, bunun savunmasını yapmak zorunda kalmışlardır.

Mu'tezile deyiminin ortaya çıkışı ve nedenleri hakkındaki bu kısa bilgiden sonra, şimdi de esas konumuzu teşkil eden bu sistemin ilk kurucusunu inceleyelim.

VÂSİL B. ATÂ

Hayatı ve Kişiliği

Genel olarak tarihle ilgili kaynaklar, Vâsıl b.Atâ el-Gazzâl'in¹² Medine'de Hicri 80, Milâdî 699 yılında doğmuş ve Hicri 131, Milâdî 748 yılında da Basra'da ölmüş olduğunda ittifak etmişlerdir. Bununla beraber İbn Hallikân gibi ünlü bir tarihçi de, Onun Hicri 180, Milâdî 796 yılında ölmüş olabileceğini söylemiştir¹³ ki, bu duruma göre Vâsıl'ın yaklaşık olarak yüz yıl yaşamış ve dolayısıyla Abbâsî devrinin de bir bölümünü idrâk etmiş olması gerekmektedir. Bu ise, İslâmî kaynakların birleştiği Tarihe aykırı düşmektedir. Dolayısıyla biz de onun, Emevî devrinin son yılı olan H.131 /M.748'de ölmüş olmasını akla daha uygun görmekteyiz.

Vâsıl, Medine'de Dabba Oğulları (Benû Dabba)'nın başka bir rivâyete göre de Mahzûm Oğulları (Benû Mahzûm)'nın kölesi olarak doğmuştur¹⁴. İbnu'l-Murtadâ ise, onun, Hâşim Oğulları (Benû Hâşim)'nin kölesi olduğunu söylemektedir¹⁵ ki, büyük bir ihtimalle bu görüşün, köle de olsa, şerefli bir ailenin kölesi olarak Vâsıl'ın onurlandırılması amacından ileri geldiği düşünülebilir. Görüldüğü gibi, köle olarak doğmuş ve yetişmiş olan Vâsıl'ın, bu durumunun daha sonraları değişip değişmediği, başka bir deyişle, köleliğinin devam edip etmediği hususunda kaynaklarda aydınlatıcı bir bilgiye rastlamak mümkün değildir. Bununla beraber, kendisi büyük bir fırkanın kurucusu ve sahibi olabilecek kadar bilgi sahibi olma ve bu bilgisini, zamanının en ünlü bilginlerinin bilgisi

12 Vâsıl'a Gazzâl (dokumacı) lâkabının verilmesi, sadaka ve yardımlarını vermek için fakir ve yardıma muhtaç, iyi ahlâk sahibi kadınları tanıyabilmek amacıyla zamanının çoğunu dokumacıların, özellikle kadın kumaşı dokuyanların yanında geçirmesinden ileri geldiği söylenmektedir. Bk. Şehristânî, *el-Mîl ve'n-Nihal*, C.I, s. 46; H.A.R. Gibb, J.H. Kramers, *Shorter Encyclopaedia of Islam*, s. 631.

13 Bk.: İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, C.II, s. 225; Ebû Osmân Amr b. Bahr el-Câhiz, *el-Beyân ve't-Tebyîn*, Abdüsselâm Hârûn neşri, C.I, s. 14, Kahire 1367/1948.

14 Bk.: H.A.R. Gibb, J.H.Kramers, *Shorter Encyclopaedia of Islam*, s. 631, Leiden 1961; Ali Mustafâ el-Cürâbî, *Târihu'l-Fırak el-İslâmiyye*, s. 74, Kahire 1378/1959.

15 Bk.: İbnu'l-Murtadâ, *el-Munye ve'l-Emel*, s. 17, Haydarâbâd 1316/1902.

seviyesine, hatta daha da ileriye götürebilme olanağını elde edebildiğine göre, şüphesiz onun daha sonraları azat edilmiş ve hür bir hayat yaşamış olması gerekmektedir. Bundan başka, Vâsıl'ın, yoksullara yardım edebilecek, zekât ve sadaka verebilecek, hattâ çeşitli bölgelere ve ülkelere yeni mezhebine davet için gönderdiği kimselerin her türlü masraflarını karşılayabilecek ölçüde büyük bir servete sahip bulunması da, bu gerçeği daha belirgin bir şekilde kanıtlamaktadır.

Vâsıl, hayatının uzun bir devresini Medine'de geçirdi. Yetişme çağı sayılan bu devrede, ilmini bu şehirde bulunan büyük İslâm bilginlerinden aldı. Kur'an-ı Kerim'in ışıltı altında bilgisini geliştirdi. Bundan dolayı, daha sonraları kurduğu sistemin prensiplerini savunurken, delillerini daha çok Kur'an-ı Kerim'e dayandırdığını görmekteyiz. Vâsıl, hayatının geri kalan bölümünü geçirmek üzere Irak'a hicret etti¹⁶. Bilindiği gibi, o günlerde çeşitli insan topluluklarının bir araya geldiği, değişik inançların ve beşerî bilgilerin yaygın bulunduğu önemli bir kültür merkezi durumunda idi. İşte Vâsıl'ın, daha önce hocası Hasan el-Basrî'nin de yaptığı gibi, doğduğu ve yetiştiği yeri terkedip, bu ülkeye hicret etmesinin başlıca nedeni de bu idi. Vâsıl Irak'a gittikten sonra Basra şehrine yerleşti ve Hasan el-Basrî'nin Basra Mescidindeki derslerine devam etmeye başladı. Bu durum, *Mürtekeb-i Kebire*, büyük günâh işleyen kimsenin durumu hakkında hocası ile ihtilâfa düşmesine kadar devam etti. Bu fikir ayrılığının bir sonucu olarak Vâsıl'ın, hocasının meclisini terketmesi ve Mescidin diğer bir köşesinde bir halka kurup kendi görüş ve düşüncelerini taraftarlarına anlatmağa başlamasıyla de, daha sonraları İslâm düşüncesi tarihinde büyük rol oynayacak ve akli düşüncenin gelişmesinde önemli etkileri görülecek olan meşhur Mu'tezile sisteminin doğuşunun ilk adımları atılmış oldu¹⁷.

16 Burada hemen şunu açıklamamız gerekir ki, onun bu hicretinin hangi tarihte gerçekleştiğine veya hayatının ne kadarını Medine'de, ne kadarını da Irak'ta geçirdiğine dair elimizde kesin bir kanıt bulunmamaktadır. Esâsen elimizdeki kaynaklarda, gerek Vâsıl, gerekse Amr b. Ubeyd hakkında geniş ve tatmin edici bir bilgiye de rastlamak mümkün değildir. Bununla beraber biz, Mutezile sisteminin bu iki büyük lideri ve kurucusu hakkında çeşitli kaynakların satırlarına serpiştirilmiş dağınık bilgileri bir araya getirmek suretiyle bu yazıyı hazırlamağa ve dolayısıyla bu konuyla ilgilenenlere biraz olsun yararlı olmağa çalıştık.

17 Geniş bilgi için bk.: İbnü'l-Murtadâ, *el-Munye ve'l-Emel*, s. 17-18; el-Câhız, *el-Beyân ve'l-Tebyin ve l'ihlâfu'l-Musollin*, Muhammed Muhyiddin Abdulhamid neşri, C.I, s. 216 vd., Kahire 1369/1950; Ahmed Emîn, *Fecru'l-İslâm*, s. 283 vd.; Ignaz Goldziher, el-Akide ve's-Şeria fi'l-İslâm, Arapçaya çevirenler: M. Yûsuf Mûsâ, Ali Hasan Abdu'l-Kâdir ve Abdu'l-Aziz Abdu'l-Hakk, s. 100 vd., Kahire 1959; eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, Muhammed Seyyid Geylânî neşri, C.I, s. 43, 46 vd., Kahire 1381/1961; H.A.R. Gibb, J.H. Kramers, *Shorter Encyclopaedia of Islam*, s. 631; Zuhdi Hasan Cârullah, *el-Mu'tezile*, s. 113, 114; Mustafa el-Gurâbî, *Târihu'l-Fırak el-İslâmiyye*, s. 74-76; Montgomery Watt, *The Formative Period of Islamic Thouht*, s. 209 vd..

Vâsıl, zamanında bulunan bütün mezhep veya fırkaların görüşlerini en ince noktalarına kadar çok iyi bilen, çeşitli ilim dallarında otorite sayılan ünlü bir bilgindi. Ayrıca, hazır cevaplılığa, irticâli konuşma yeteneği, üstün bir zekâyâ sahip bulunması ve özellikle cedel kabiliyeti ile de büyük bir ün yapmıştı. Şairliğinin yanı sıra, edebiyatın hertürlü inceliklerini gayet iyi bildiği gibi, bir konu hakkında tartışmaya giriştiği zaman, karşısındakini hemen etkisi altına alabilecek nitelikte büyük bir iknâ gücüne de sahipti. Mezhebinin esaslarını yaymak için gece gündüz demeden çalışırken, ayrıca bunları kuvvetli nakli delillerin yanı sıra inkârı güç birtakım akli delillere de dayandırmaya büyük bir özen gösterirdi. Bütün bunlara rağmen çok konuşmayı da sevmezdi. Hattâ bazan o kadar uzun bir süre konuşmadığı ve sustuğu olurdu ki, onu bu durumda görenler, kendisini dilsiz sanırlardı. Nitekim bundan dolayı ona dilsiz diyenler de olmuştur¹⁸.

Vâsıl'ın her ne kadar bize kadar intikal etmemiş ise de, birçok ilmi eser yazdığı söylenir. Bu cümleden olarak tarihçiler onun Mâneviyye fırkasına karşı yazdığı "*el-Elf Mesele*" adlı eserinin yanı sıra "*Asnâfu'l-Murcie*", "*Kitâbu Maâni'l-Kur'ân*", "*Kitâb fi't-Tevbe*", "*es-Sebil ilâ Ma'rifeti'l-Hakk*", "*Tabakât Ehli'l-İlm ve'l-Cehl*", "*Kitâb Mâcerâ Beynehu ve Beyne Amr b. Ubeyd*", "*Kitâb fi'd-Da've*", "*el-Hutab fi't-Tevhid ve'l-Adl*" ve "*el-Menzile beyne'l-Menzileteyn*" gibi eserlerinin de varlığından bahsederler¹⁹.

Vâsıl, aslında zühd ve takvâ sahibi ve Allah'tan çok korkan bir insan olmasına rağmen, hasımlarından kendisini Hâricî veya Cehmî, hattâ daha da ileri giderek kâfir olmakla suçlandıranlar olmuştur²⁰. Kanımızca, Vâsıl gibi müctehid derecesine ulaşmış, Tabiînden veya Tabai Tabiînden olan bir kimse hakkında gerçeğe uymayan bu tür suçlamaların yapılması doğru değildir. Kelâm ya da Mezhepler Tarihi yazarlarından bazılarının, ictihadında hata yapmış olsa da, bir sevap alır, denen

18 Bk.: İbnu'l-Murtadâ, *el-Munye ve'l-Emel*, s.17; Ebû Muhammed Abdillâh b. Muslim b. Kuteybe, *Kitâb Uyûni'l-Ahbâr*, C.I, s. 196, Kahire 1343-1349/1925-1930; Ali Mustafa el-Gurâbî, *Târihu'l-Fırak el-İslâmiyye*, s. 77.

19 Bk.: İbnu'l-Murtadâ, *el-Munye*, s. 21; İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-A'yân*, C.I, s. 63, 64; Prof.Dr. Neşet Çağatay ve Prof.Dr. İbrahim Ağâh Çubukçu, *İslâm Mezhepleri Tarihi*, s. 113, Ankara 1976; el-Gurâbî, *Târihu'l-Fırak*, s. 78.

20 Bu haksız suçlamalar için bakınız: Ebû Mansûr Abdu'l-Kâhîr b. Tâhîr el-Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-Fırak*, Muhammed Zâhid el-Kevserî neşri, s. 70-71, Kahire 1367/1948; Ebu'l-Muzaffer el-İsferâyîni, *et-Tabsîr fi'd-Dîn*, s. 41, Kahire 1359/1940; Ebû'l-Hasan Ali b. İsmâîl el-Eş'arî, *Kitâbu'l-İbâne an Usûli'd-Diyâne*, s. 41, Haydarâbâd 1367/1948; el-Hâfız Şemseddin ez-Zehabî, *Mizânu'l-İtidâl fi Nakdi'r-Ricâl*, C. III, s. 267, Kahire 1325/1907.

bir müctehidi fâsık veya kâfir olmakla itham etmelerinin gerçek nedenini anlamak mümkün değildir.

Bütün bunlara rağmen, kısaca şunu söyleyebiliriz: Vâsıl, akılcı bir sistem olan Mu'tezile mezhebinin ilk kurucusu ve bu sistemin, *et-Tevhid*, *el-Adl*, *el-Va'd ve'l-Vaid*, *el-Menzile beyne'l-Menzileteyn* ve *el-Emr bi'l-Ma'rûf ve'n-Nehy ani'l-Münker*, gibi, tüm mensuplarının birleştikleri ana görüşlerini oluşturan beş prensibin koyucusu olarak, akli düşüncenin gelişmesine ve özellikle nassların yanısıra, akla ve akli delillere de gereken önemi ve değeri vermek suretiyle İslâm inancına en büyük hizmetlerde bulunan, daha sonra da adına nisbetle *Vâsiliyye Fırkası*'nın doğmasına neden olan önemli bir düşünür ve belirgin niteliklere sahip bir kelâmcıdır.

Görüşleri:

Vâsıl b.Atâ'nın itizâlî görüşlerini şu dört noktada toplamak mümkündür:

I- Büyük Günah İşleyen Kimsenin Durumu :

Vâsıl'a göre "*Mürtekib-i Kebire*" yani büyük günah işleyen kimse, ne mü'mindir, ne de kâfirdir. O, ancak fâsıktır. Hasan el-Basrî ise, daha önce de gördüğümüz gibi, böyle bir kimsenin münâfık olduğunu söylemiştir. Vâsıl, işte bu yüzden hocasının meclisinden ayrılarak, İslâm tarihinde ilk defa "*el-Menzile beyne'l-Menzileteyn*", başka bir deyişle "iki yer arasında bir yer" nazariyesini ortaya atmıştır. Bu görüşe göre, büyük günah işleyen kimse, imân ile küfür arasında orta bir yerdedir ki, bu da fısıktır. Böylece Vâsıl, fısıkı, imân ile küfür arasında müstakil üçüncü bir derece olarak kabul etmiş olmaktadır. Buna göre, büyük günah işleyen kimse, yani fâsık, ölmeden önce tevbe ederse, tekrar imân makamına dönecek ve mü'min olarak ölecektir. Tevbe etmeden önce ölürse, imân derecesinden daha aşağı, küfür derecesinden daha yüksek olan fısık, tamamen küfre dönüşecek ve kâfir olarak ölecektir. Böyle bir kimsenin âhiretteki yeri ise, Cehennem olup, ebedî olarak orada kalmaktır. Şu kadar var ki, fâsıkın Cehennemdeki derecesi, daha dünyada iken, her ne kadar tevbe etmemiş ise de, imânını tam olarak yitirmemiş olduğundan kâfirin derecesinden daha üstün ve azap derecesi de, ondan daha hafif olacaktır²¹.

Vâsıl, "*el-Menzile beyne'l-Menzileteyn*" görüşünü, ilk defa İslâmî kaynaklardan almış olarak görünmektedir. Çünkü, gerek Kur'an-ı

21 Bk. eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihâl*, C.I, s. 48; Zuhdî Hasan Cârullah, *el-Mu'tezile*, s.54 vd.

Kerim'de, gerekse Hz. Peygamber'in hadislerinde bu kavramın ifâde ettiği "Orta Yol" a delâlet eden pek çok âyet ve hadislere rastlamak mümkündür. Meselâ Kur'an-ı Kerim, insanların bütün işlerinde Orta Yolu seçmeleri gerektiğine işaret ederek şöyle demektedir: "*Böylece, sizi insanlara örnek olmanız için tam ortada bulunan bir ümmet kıldık. Peygamber de size örnektir*"²². "*Elini boynuna bağlayıp cimri kesilme, büsbütün de açıp tutumsuz olma, yoksa pişman olur, açıkta kalırsın*"²³. "*Ey Muhammed; Namaz kılarırken sesini yükseltme, gizli de okuma, ikisinin ortasını bul*"²⁴. Bu konuyla ilgili olarak Hz. Peygamber de "*Her şeyin en hayırlısı, ortasıdır*"²⁵ demiştir. Diğer bir rivâyete göre de, Hz. Peygamber sahabeyle bulunduğu bir sırada yere bir çizgi çizmiş, daha sonra da bu çizginin sağında ve solunda olmak üzere iki çizgi daha çizdikten sonra elini ortadaki çizgiye koyarak, "*Allah'ın yolu veya Allah'a ulaştırın yol, işte budur*"²⁶ demiş ve sonra da şu âyeti okumuştur: "*Bu, dosdoğru yoluma uyun. Sizi Allah yolundan ayrı düşürecek yollara sapmayın. Allah size bunları sakınasınız diye buyurmaktadır*"²⁷. Bu âyeti Kerime'de Yüce Allah'ın, kullarının uymalarını istediği "*dosdoğru yol*", aslında bu şekliyle daha birçok yerlerde geçen "*orta yol*" dan başka birşey değildir. İşte Vâsıl da, bu meşhur nazariyesini ortaya atarken, büyük bir ihtimalle bu ve benzeri âyet ve hadislerin etkisi altında kalmış olacaktır.

Kaynağı veya dayanağı ne olursa olsun, Vâsıl'ın böyle bir tezle ortaya çıkışı, müslümanların bunu yadırgamalarına, hattâ büyük tepkilerle karşılamalarına neden oldu. Çünkü onlara göre bu, daha önce duymadıkları yeni bir görüş, yeni bir iddia idi. Zira gerek Hz. Peygamber, gerekse Hulefâ-i Râşidîn devrinde insanları, mü'minler, kâfirler ve mü'nâfıklar olmak üzere ancak üç gruba ayırmanın mümkün olabileceği düşünüüyordu ki, bunların niteliklerini kısaca şu şekilde açıklayabiliriz:

a- Mü'minler :

Bunlar, dış görünüşü ile içi bir olan, kalpleri ve amelleri ile İslâmiyete tam olarak bağlı, imân esaslarını eksiksiz yerine getiren ve bunlara bütün kalpleriyle inanan kimselerdir.

22 Bakara Sûresi, âyet: 143.

23 İsrâ Sûresi, âyet: 29.

24 İsrâ Sûresi, âyet: 110.

25 Bk. Ebu'l-Hasan Ali el-Mes'ûdî, *Murûcu-z'Zehab ve Maâdinu'l-Cevher*, C. IV, s. 172, Paris 1278-1293/1861-1876; Zuhdî Hasan Cârullah, *el-Mu'tezile*, s. 54.

26 Bk. İbn Mâce, *es-Sunen*, C.I, s. 5, Kahire 1313/1895.

27 En'âm Sûresi, âyet: 153.

b- *Kâfirler :*

Bunlar, kalplerindeki bâtil inanca uygun olarak hareket eden, İslâmiyeti ve getirdiği hükümleri açıkça inkâr eden ve bu yüce dini yıkmak için müslümanlarla da savaşımdan çekinmeyen kimselerdir.

c- *Münâfıklar :*

Bunlar ise, gerçekte kalpleriyle inanmadıkları halde, kılıçtan kendilerini kurtarmak, canlılarını emniyet altına almak, dünyada müslümanlar gibi muamele görmek ve onların faydalandıkları bütün nimetlerden faydalanmak için müslüman gibi görünen ve onlarla beraber ibadet eden kimselerdir ki, bunların âhiretteki yeri, ebedî olarak Cehennem'de kalmaktır. Orada en büyük azabı da bunlar görecektir²⁸.

Görüldüğü gibi, İslâmiyetin ilk devirlerinde anılan bu üç sınıfın dışında Vâsıl'ın anladığı anlamda fâsıklıkla vasıflandırılacak bir sınıf yoktu. Bu da büyük bir ihtimalle, o devrin müslümanları arasında İslâm dinine ve öğretilerine aykırı davranışlarda bulunabilecek bir kimsenin bulunmaması veya bulunsada, sayılarının pek az olması, ya da bu tür davranışın pek seyrek görülmesinden ileri geliyordu. Aslında Kur'ân-ı Kerim'in de, büyük günah işleyenler hakkında Vâsıl'ın ortaya attığı fâsık deyimini kullanmış olması, seyrek de olsa, daha o devirlerde bile bu tür müslümanların bulunabileceğine kesin bir kanıttır. Nitekim Kur'ân-ı Kerim bu çeşit müslümanlarla ilgili olarak şöyle demektedir: "*Na-muslu ve hür kadınlara zinâ isnâd edip de, sonra dört şahit getiremeyenlere seksen deynek vurun. Onların ebediyyen şahitliğini kabul etmeyin. İşte onlar fâsıkların tâ kendileridir*"²⁹.

Bu âyet-i Kerime'de de görüldüğü gibi, iffetli bir kadına zinâ isnâd edip, sonra da bunu dört şahitle ispatlayamayan kimse, fâsık sayılmıştır. Bununla beraber Kur'ân, böyle bir kimsenin inanç durumu veya derecesi hakkında herhangi bir açıklamada bulunmamıştır. Acaba bu kimse, fâsıktan dolayı tamamen imândan çıkıp kâfir mi, veya imâniyle birlikte fâsık, başka bir deyişle mü'min ve fâsık mı olmuştur; ya da imân derecesinden çıktığı halde, kâfir de mi olmamıştır? İşte bu konu, Peygamberin vefatından bir müddet sonra, müslümanlar arasında, bir takım düşünce ayrılıklarının ve tartışmaların ortaya çıkmasına neden olmuştur ki, biz bu düşünce ayrılıklarına geçmeden önce, İslâmî açıdan

28 Bk. Ali Mustafa el-Gurâbî, *Târihu'l-Fırak el-İslâmiyye*, s. 82-83; Prof. Dr. Neşet Çağatay ve Prof. Dr. İbrahim Ağâh Çubukçu, *İslâm Mezhepleri Tarihi*, s. 113-114.

29 Nûr Sûresi, âyet: 4.

söz konusu büyük günah'ın ne olduğunu kısaca açıklamakta yarar görmekteyiz.

İslâm bilginleri büyük günah (*kebire*)'ın, "*Kebire-i Mutlaka*" yani mutlak büyük günah ve "*bunun dışında kalan büyük günahlar*" olmak üzere iki kısma ayrıldığında ittifak etmişlerdir.

1- *Allah'a ortak koşmak :*

İslâm inancına göre en büyük günah, Allah'a şerik (ortak) koşmaktır. Bu tür bir günaha biraz önce de değindiğimiz gibi, "*kebire-i mutlaka*" yani mutlak büyük günah denmektedir³⁰. Böyle bir günahı işleyen kimse, Allah'ın rahmet ve bağışlamasından yoksun olarak ebediyen Cehennem'de kalacak ve en büyük azabı çekecektir. Nitekim Kur'an-ı Kerim bu gerçeği şu şekilde açıklamaktadır: "*Allah, Kendisine ortak koşmayı bağışlamaz, bundan başkasını dilediğine bağışlar. Allah'a ortak koşan kimse şüphesiz büyük bir günahla iftira etmiş olur*"³¹. Hz. Peygamber de, bir hadisinde bu âyeti te'kidten, "*Allah'a ortak koşar olduğu halde ölen kimse ebedi olarak Cehennem'de kalacaktır*"³² demiştir. Yine en büyük günahın ne olduğu kendisine sorulduğunda "*Allah'a ortak koşmak*"³³ olduğunu söylemiştir.

2- *Ortak koşmanın dışında kalan büyük günahlar :*

Bunlar, Hz. Peygamberin birçok hadislerinde de görüldüğü gibi³⁴, kasden insan öldürme, zinâ etme, ana-baba hakkına, yetim malına tecâvüz, yalan yere şahitlik, faiz yeme ve benzeri fiillere uyan günahlardır. Burada hemen şunu açıkça belirtmeliyiz ki, kasden insan öldüren ile zinâ eden kimsenin günahı ve cezâsı, diğerlerine oranla daha büyüktür. Çünkü Kur'an-ı Kerim'in "*O kimseler ki, Allah'ın yanında başka Tanrı edinip ona yalvarmazlar, Allah'ın haram kıldığı cana haksız yere kıymazlar, zinâ etmezler. Bunları yapanlar, büyük günaha girmiş olurlar*"³⁵ demek suretiyle bu iki hususu, hemen Allah'a ortak koşma fiilinden sonra zikretmiş olması, bu gerçeği açıkça ortaya koyan kesin bir kanıttır.

Büyük günahın mahiyetiyle ilgili bu kısa açıklamamızdan sonra, şimdi de İslâm fırkalarının bu konudaki görüşlerini ana hatlarıyla belirtmeğe çalışalım.

30 Bk.: Ömer en-Neseff, *el-Akâidu'n-Nesefiyye*, s. 117; Kahire 1319.

31 *Nisâ Sûresi*, âyet: 48.

32 Bk. Ebu'l-Huseyn Muslim b. el-Haccâc b. Muslim el-Kuşeyrî en-Nisâbü'rî, *el-Câmiu's-Sahîh*, C.I, s. 65, İstanbul 1329-1333.

33 Bk. *Aynı eser*, C.I, s. 63.

34 Bk. *Aynı eser*, C.I, s. 63-64.

35 *Furkân Sûresi*, âyet: 68.

Ehli Sünnete göre, şirk'in dışında büyük günah işleyen kimse mümindir. İşlediği büyük günah onu imandan çıkarmadığı gibi, küfre de sokmaz. Çünkü hâlâ kendisinde imânın esasını oluşturan tasdik mevcuttur. Dolayısıyla o, sadece günahının büyüklüğü oranında ceza görecektir. Ehli Sünnet buna delil olarak da, tevbe etmeden önce ölen büyük günah sahibi bir kimse için dua edilmesi ve durumu bilindiği halde, müslüman mezarlığına konulması hususunda Ümmet'in ittifak etmiş bulunmasını ve özellikle Kur'ân-ı Kerîm'in de, "*Ey iman edenler! Öldürülenler hakkında size kısas farz kılındı...*"³⁷, "*Ey imân edenler! Yürekten tevbe ederek Allah'a dönün ki, Rabbiniz kötülüklerinizi ertsün, sizi, içlerinden ırmaklar akan Cennetlere koysun*"³⁸ demek suretiyle, isyân eden ve günahkâr olan kimseler hakkında "mü'mîn" deyimini kullanmış olmasını göstermektedir³⁹.

Haricîler ise, Ehli Sünnetin bu görüşüne karşı çıkarak, büyük veya küçük, mutlak surette günah işleyen kimsenin kâfir olduğunu ve küf-ründen dolayı da ebedî olarak Cehennem'de kalacağını ileri sürmüşlerdir. Çünkü onlara göre, iman ile amel bir bütün olup, birbirinden ayrılmaları imkânsızdır. Amel, imânı tamamlayan bir cüz olduğundan, amele bağlı olmayan bir iman da hiçbir kıymeti yoktur. Bu genel hükme rağmen Haricîlerin, bu konuda kendi aralarında da bazı düşünceler ayrılıklarına düştükleri görülmektedir. Örneğin bunlardan Ezârika'ya göre, büyük veya küçük günah işleyen kimse müşrik olup, kendisiyle birlikte ailesinin ve çocuklarının da öldürülmesi zorunludur. Çünkü, müşrikin çocukları da müşriktir. Safariyye, genel olarak Ezârika'nın bu görüşünü paylaşmakla beraber, çocukların öldürülmesi konusunda onlardan ayrılıyorlar. Necedât ise, işlenen günâhın tahrîmi konusunda ümmet icmâ etmiş ise, bu günâhı işleyen kâfir ve müşrik olduğunu; böyle bir icmâ olmayıp ihtilâf konusu ise, bu konudaki kesin hükmün fakihlere terkedilmesi ve kendi icthadlarıyla verecekleri ahkâma göre hükmedilmesi gerektiğini ileri sürmüştür⁴⁰.

Mürcie ise, mürtekib-i kebîre hakkında yeni bir tezle ortaya çıkarak dinin esasının ve temelini iman olup, amel olmadığını, işlenen günâhla imana bir zarar gelmeyeceği gibi, yapılan taatın da inanmayana

36 Bk. Nesefî, *el-Akâid*, s. 117-118; Zuhdî Hasan Cârullah, *el-Mu'tezille*, s. 15.

37 *Bakara Sûresi*, âyet: 178.

38 *Tahrîm Sûresi*, âyet: 8.

39 Bk. Nesefî, *el-Akâid*, s. 118.

40 Bk.: Ebû Muhammed Osmân b. Abdillâh b. el-Hasan el-İrakî el-Hanefî, *Târihu'l-Fırak el-İslâmiyye*, var. 13 b., Süleymaniye Ktb. Yazma No: 791; Nesefî, *el-Akâid*, s. 117-118; Hannâ'l-Fâhûrî ve Halil el-Cerr, *Târihu'l-Felsefe el-Arabiyye*, C.I, s. 137-138, Beyrut 1957; Zuhdî Hasan Cârullah, *el-Mu'tezile*, s. 16; el-Bağdâdî, *el-Fark*, s. 70.

bir faydası olmayacağını söylemiştir. Buna göre, büyük günah işleyen kimse mü'mindir. Mürcie bu hükmü vermekle beraber, büyük günah işleyene verilmesi gereken cezayı açıklamaktan kaçınmış ve bunu âhirete ertelemeyi, başka bir deyişle, bu kimse öldükten sonra Allah'ın onun hakkında vereceği hükme bırakmayı daha uygun bulmuştur⁴¹. İşte bundan dolayı da, bu fırkaya ve mensuplarına, erteleyenler anlamında Mürcie denmiştir.

Vâsıl, büyük günah işleyen kimsenin durumu ile ilgili olarak ortaya atılan bu görüşlerin hiçbirini yeterli ve tatmin edici bulmadı. Çünkü, Ehli Sünnetin hükmünde görülen yumuşaklığa karşı, Haricilerin görüşü çok sert ve ağır bir hüküm niteliğini taşıyordu. Mürcie ise, bu konuda kesin bir hüküm vermekten kaçınıyor ve bu işi sadece Allah'a havale etmekle yetiniyordu. Ayrıca, Hasan el-Basrî'nin bu kimsenin münâfık olduğu yolundaki görüşü de, yetersiz ve dayanaksız bir hüküm olarak nitelendiriliyordu. Vâsıl, işte bu nedenlere dayanarak, konunun halledilmesi için başka bir yol arama çabasına düştü. Çünkü ona göre amel, imanın biz cüz'ü olup, onu tamamlayan bir unsurdur. Dolayısıyla mü'minler, kâfirler ve münâfıklarla ilgili olarak Kur'an-ı Kerîm ve hadislerde geçen hükümlerin, büyük günah işleyen kimse hakkında da uygulanması mümkün değildir. Çünkü bu gibi insanlar, söz konusu hükümlerin kapsamına girmemektedir. O halde bunlar hakkında, kendi durumlarına uyan başka bir hüküm vermek gerekmektedir ki, Vâsıl bunların ne mümin, ne de kâfir olduklarını, ancak iman makamı ile küfür makamı arasında üçüncü bir makamda bulunduklarını söylemek suretiyle, bu konuda en doğru hükmü vermiş olduğunu ileri sürmüştür. Vâsıl bu görüşünü şu şekilde açıklamaktadır: İmân, hayırlı bir takım niteliklerden oluşmaktadır. Bu nitelikleri kendisinde toplayabilen kimseye mü'min adı verilmektedir. Bu ise, övme anlamını taşıyan bir isimdir. Fâsık ise, bu niteliklerden yoksun olduğu için, övülmeye lâyık değildir. Ayrıca böyle bir kimse mü'min olmadığı gibi, kesin olarak kâfir de değildir. Çünkü kendisinde hâlâ imân ve bunun gereği olan diğer bazı iyi ameller bulunmaktadır. Bununla beraber, bu kimse, tevbe etmeden önce öldüğü takdirde, işlediği büyük günahdan ve bunun sonucu olan fıskından dolayı ebedî olarak Cehennem'de kalacaktır. Çünkü âhirette "insanların bir bölümü Cennet'e, bir bölümü de çalın alevli Cehennem'e girecektir"⁴². Bu

41 Bk.: eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihâl*, C.I, s. 139; Zuhdî Hasan Cârullah, *el-Mu'tezile*, s. 16.

42 Şûrâ Süresi, âyet: 7; Kezâ tafsîlât için bk.: Ebu'l-Huseyn b. Osmân el-Hayyât, *Kitabu'l-Intisâr*, s. 164-168, Kahire 1344/1925; eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihâl*, C.I, s. 48, 139; en-Nesefî, *el-Akâid*, s. 117-119; Dr. Kemal Işık, *Mu'tezile'nin Doğuşu ve Kelâmî Görüşleri*, s. 31-33.

iki yerin dışında insanların âhirette kalabilecekleri üçüncü bir yer yoktur. Dünyadaki yerleri ise, imân ile küfür arasında kalan üçüncü bir yerdir ki, bu da fısktır. İşte bunun bir sonucu olarak da, İslâm düşüncesi tarihinde ilk defa Vâsıl'ın şahsında Mu'tezile'nin beş ana prensibinden biri olan meşhur "*el-Menzile beyne'l-Menzileteyn*" nazariyesi ortaya çıkmış oldu.

Ancak Vâsıl, bir taraftan bu nazariyeyi ileri sürerken, başka bir deyişle, büyük günah işleyen ne mü'mindir, ne de kâfir, o ancak fâsıktır derken, diğer taraftan Hâricilerin görüşüne uyarak bir kimsenin ebedî olarak Cehennem'de kalacağını söylemekle, kendi kendini makzetmiş olmaktadır. Büyük bir ihtimalle kendisi de daha sonra bu çelişikliği kavramış olacak ki, böyle bir kimsenin Cehennem'deki azâbının kâfirinden daha hafif, derecesinin de onun derecesinden daha üstün olacağını söylemek gereğini duymuştur. Sonuç olarak şunu söyleyebiliriz: Vâsıl'ın büyük günah işleyen kimse hakkındaki bu görüşü, diğer görüşlere nazaran ilk anda her ne kadar akla daha uygun gibi görünüyorsa da, aslında bunun, Kur'ân-ı Kerîm'de geçen Allah'ın dilediğini bağışlayacağına dair âyetlere aykırı düştüğünü veya en azından Allah'ın sonsuz rahmet ve bağışlamasını daraltan bir anlam taşıdığını da kabul etmek gerekmektedir⁴³.

II- Hilâfet Meselesi :

Vâsıl, bu görüşünü hilâfet konusunda tartışan taraflara da tatbik etti. Bilindiği gibi, o asırda müslümanlar arasında gerek Cemel Vak'asına (H.36/M.656) gerekse Sıffin savaşına (H.37/M.657) katılanlar hakkında da büyük düşünce ayrılıkları vardı. Bu konuyla ilgili olarak çeşitli fikirler ortaya atılıyordu. Meselâ bir taraftan Hz.Âli taraftarları, ona karşı gelenleri, kendisiyle savaşanları ve dolayısıyla hakkı olan hilâfet makamından kendisini alıkoyanları şiddetle yererek, onları küfür ve zındıklıkla itham ederlerken, diğer taraftan da Muâviye taraftarları camilerde Âli'ye karşı en büyük ithamlarda bulunuyor, hattâ onu lânetlemekten dahi kaçınıyorlardı. Hâriciler ise, Cemel Vak'asında Âli'ye karşı savaşanların kâfir olduklarını, Âli'nin onlarla savaşmakta haklı bulunduğunu, fakat Sıffin vak'asında başlangıçta haklı olmasına rağmen, daha sonra "*tahkim*" meselesini kabul etmekle, onun da kâfir olduğunu ileri sürüyorlardı. Ayrıca, Hz.Âli'nin yanısıra Hz.Âişe, Zübeyr ve Talha gibi tanınmış kişilerin de küfre sapmış olduklarını iddia ediyorlardı.

43 Allah'ın rahmetinden ve bağışlamasından bahseden âyetler için bakınız: *Nisâ Sûresi*, âyet: 48, 64, 116; *Zümer Sûresi*, âyet: 53; *Yûsuf Sûresi*, âyet: 87. Kezâ bk.: Prof. Dr. Neşet Çağatay ve Prof. Dr. İbrahim Ağâh Çubukçu, *İslâm Mezhepleri Tarihi*, s. 114-115.

Ehl-i Sünnet'in bu konudaki görüşü ise, her iki vak'ada savaşılan iki tarafın da müslüman olduğu ve Ali'ye karşı harbedenler arasında asi veya hataya düşmüş insanların bulunmasına rağmen, onların bu hata veya isyanlarının küfre ya da fıska neden olamayacağı merkezinde idi. Dolayısıyla onlar, bu hareketleriyle imândan çıkmış olmadıkları gibi, İslâm kanunlarına göre şehâdetleri de geçerlidir.

Mürcie'ye gelince, onlar, savaşa katılan her iki tarafın da müslüman olduğunu söylemekle beraber, bunlar hakkında verilecek kesin hükümün büyük günah işleyenlerle ilgili görüşlerine uygun olarak, âhirete ertelenmesi gerektiğine inanıyorlardı.

Vâsıl, bütün bu görüşlere karşı çıkarak, gerek Cemel Vak'asına, gerekse Sıffin savaşına katılan taraflardan birinin muhakkak surette hata işlediğini ve dolayısıyla fâsık olduğunu söyledi. Ona göre, hangi tarafın hata yaptığını kesin bir şekilde tâyin etmek güç olduğundan, savaşa katılan her iki tarafın da, en azından şehâdetlerinin kabul edilmemesi gerekir⁴⁴. Vâsıl'ın en yakın arkadaşı ve Mu'tezile'nin ikinci reisi Amr b. Ubeyd bu konuda daha da ileriye giderek, her iki tarafın da fâsık olduğunu ve dolayısıyla şehâdetlerinin kabul edilmemesi gerektiğini ileri sürmüştü⁴⁵r. Ayrıca Vâsıl'ın, Hz.Osman ve onu öldürenler hakkında da aynı görüşü ileri sürerek, bizzat Hz.Osman'ın veya onu öldürenlerin hata işlediğini ve dolayısıyla bunlardan birinin fâsık olduğunu söylediğini iddia edenler de vardır⁴⁶. Bununla beraber biz, Vâsıl gibi bir insanın bu tür bir hataya düşüp, Hz.Alî ve Hz.Osman gibi güzide sahabeler hakkında böyle bir şeyi söylemesinin veya onların fâsiklıkla nitelendirilmelerine cevaz vermesinin mümkün olabileceğine inanmamaktayız. Kanımızca bu, daha çok muhalifleri tarafından kendisine ve kurduğu büyük sisteme isnad edilen birtakım asılsız ve dayanaksız iddialardan başka bir şey değildir.

Vâsıl, sadece hilâfet için savaşılan taraflar hakkındaki düşüncesini belirtmekle kalmayıp, ayrıca müslümanlar arasında bir takım ayrılıklara, hattâ savaşlara sebep olan hilâfet konusunu da kökünden halletmek istemiştir. Bilindiği gibi, Hz.Peygamberin vefatından sonra müslümanların karşılaştıkları en önemli ihtilâf konularından biri de, İmâmet

44 Bk.: eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, s. 49.

45 Bk.: el-Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-Fırak*, s. 72; Zuhdî Hasan Carullah, *el-Mu'tezile*, s. 19; eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, C.I, s. 49; Ali Mustafa el-Gurâbî, *Târihu'l-Fırak el-İslâmiyye*, s. 93-94.

46 Bk.: el-Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-Fırak*, s. 71, 72; el-İsferâyînî, *et-Tabsîr fi'd-Dîn*, s. 65-66; eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, C. I, s. 49.

meselesi olmuştur. Peygamberin vefatından hemen sonra, yeni halifeyi seçmek üzere "*Sakife Beni Saide*" mevkiinde toplanan müslümanlar arasında bu konuda yapılan tartışmalar o kadar şiddetli bir şekilde ceryan etmiştir ki, hattâ bir ara kılıç çekenler bile olmuştur. Bu durumu haber alan Ebû Bekir ile Ömer'in toplantı yerine yetişmeleriyle, daha Hz.Peygamber'in cenâzesi bile kaldırılmadan, müslümanlar arasında patlak verecek olan büyük bir tehlikenin önüne geçilmiş oldu. Ebû Bekir'in büyük dirâyeti sayesinde tehlike atlatılmış ve Hz.Peygamber'in "*İmamlar Kureyşlilerden olur*"⁴⁷ anlamındaki bir hadisine uyularak, Ebû Bekir'e biat edilmiştir⁴⁸. Bununla beraber bu mesele, daha sonraları yeniden alevlenmiş ve müslümanları çok meşgu eden bir konu haline gelmiştir. Hattâ zaman zaman devletin başına büyük gâileler açtığı ve onu çok tehlikeli durumlara soktuğu da olmuştur.

Bunun bir sonucu olarak da, İslâm fırkaları imâmet konusunda birbirleriyle çelişen birtakım fikirler ortaya atmaya başlamışlardır. Meselâ Ehl-i Sünnet'e göre, halifenin mutlaka arap asıllı Kureyşlilerden olması ve halifelik makamına gelebilmek için de, ümmetin seçilen kimseye biat etmesi ve ona uyacağını belirtmesi gerekmektedir. Şîiler ise, imâmetin sadece Fâtîma'dan doğma, Hz.Âli'nin evlâtlarına ilâhî bir emirle tahsis edildiğini, dolayısıyla bunların dışında kalanların imamlıklarının câiz olmadığını ileri sürmüşlerdir. Hâricilere gelince, onlar daha değişik bir fikir ortaya atarak, halifenin zorunlu hallerde ümmet tarafından seçilmesi, hattâ bu Yüce makama gelmenin, Habeşli bir köle de olsa, her müslümanın hakkı bulunduğunu söylemişlerdir.

Vâsıl ise, imametle ilgili bütün bu çetişik görüşleri göz önüne alarak, bunları birleştiren, özellikle Şîilerle Hâricilerin aşırı nitelikteki görüşlerinin dışında, bütün müslümanların kabul edebileceği ve dolayısıyla bu problemin de esasından çözümlenmesini sağlayabilecek bir orta yolun izlenmesi gerektiği düşüncesini ortaya atmıştır. Vâsıl'a göre imam, ancak ümmetin ihtiyâriyle, seçmesiyle tâyin olunur. Buna delil olarak da ancak belirli bir kimsenin imam olabileceğine dair Kur'an-ı Kerim'de ve hadislerde herhangi bir nassa rastlanmamış olmasını, hattâ müslümanların dahi bu konuda birleşememiş olmalarını göstermektedir. Vâsıl bu görüşüyle de, bir bakıma Ehl-i Sünnet'in ve Hâricilerin görüşüne uy-

47 Bk.: Muslim, *el-Câmiu's-Sahih*, C. VI, s. 2-4; Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil el-Buhârî, *Sahihu'l-Buhârî*, C. VIII, s. 104-105, İstanbul 1315.

48 Bk.: el-Eş'arî, *Mâkâlâtü'l-İslâmiyyin*, C.I, s. 38-41; İbn Hişâm, *es-Siretu'n-Nebeviyye*, C.IV, s. 306-312; eş-Şehristânî, *el-Milel ve'Nihal*, C.I, s. 24; el-Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-Fırak*, s. 15.

muş olmaktadır. Ona göre, iman ve adâlet sahibi olması şartıyla, ister Kureyşlilerden, ister başkalarından olsun, her müslümanın imâm olarak seçilmesi mümkündür. Vâsıl, bu görüşüyle, Hâricilerin rızasını kazanmış olduğu gibi, her asırda mutlaka bir imâmın seçilmesi gerekir⁴⁹, demek suretiyle de, ister hazır, ister gâib olsun, her zaman bir imâmın var olduğuna inanan Şiiilerin de görüşüne yaklaşmış olmaktadır.

III- Allah'ın Sıfatları :

Kur'ân-ı Kerîm'de Allah'la ilgili bazı sıfatlar zikredilmiştir. Allah'ın "en güzel" diye nitelendirilen isimlerinden⁵⁰ her biri, bu sıfatlardan birine delâlet etmektedir. Genel olarak selef bu isim ve sıfatların kadim olup, hâdis olmadıklarına inanıyor ve bu konuda herhangi bir tartışmaya girmekten de şiddetle kaçınıyordu. Bununla beraber daha sonraları, bu konunun yavaş yavaş tartışma konusu yapılmaya başlandığını görüyoruz. Meselâ İmam Ahmed b. Hanbel (ölm.H.241/M.855), Allah'ın isim ve sıfatlarının yaratılmamış olduğunu söylerken⁵¹, daha sonraları İbn Hazm (ölm.H.456/M.1063), aslında sıfat sözcüğünün Allah hakkında kullanılmasının dahi doğru olmadığını belirtmiştir. Çünkü ona göre Kur'ân-ı Kerîm, bu meseleye temas etmediği gibi, ne Hz.Peygamber'in, ne de sahabenin ve tâbûnin seçkinlerinden hiçbirinin, bu konuda bir şey söylediği görülmemiştir. Bundan başka İbn Hazm, Allah'ın âlim, kâdir, gören, işiten gibi isimlerinin, O'nun zâtî sıfatlarından çıkmış olduğu düşüncesine de katılmamaktadır. Ona göre sıfatlar hakkında fikir yürütmek, kötü bir bid'attir. Bu yol, ilk defa Mu'tezile ile Râfîzîler ve onlara tâbi olarak da Ehl-i Sünnet'in yolundan ayrılan Kelâmcılar tarafından izlenmiştir⁵². Bu görüşüne delil olarak da, "Cinleri O yaratmışken, kâfirler Allah'a ortak koştular. Körü körüne O'na oğullar ve kızlar uydurdular. Hâşâ O, onların vasıflandırmalarından yücedir"⁵³. "Eğer yerle gökte Allah'tan başka tanrılar olsaydı, her ikisi bozulurdu. Arşın Rabbi olan Al-

49 Bk.: Ebu'l-Hasan Ali el-Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zehab ve Maâdin el-Cevher*, C.I, s. 71, C.VI, s. 24; Zuhdî Hasan Cârullah, *el-Mu'tezile*, s. 19-20.

50 Kur'ân-ı Kerîm bu konuda şöyle diyor: "En güzel isimler Allah'ındır; o halde O'na, o isimlerle dua edin. O'nun isimleri konusunda eğrilğe sapanları bırakın. Onlar yaptıklarının cezasını göreceklerdir". *A'râf Sûresi*, âyet: 179. Hz. Peygamber de, bunu te'kidten bir hadisinde şöyle diyor: "Yüce Allah'ın doksan dokuz ismi vardır. Bunları söyleyenler Cennet'e gireceklerdir". *Sa-hîhu'l-Buhârî*, C. VIII, s. 159.

51 Bk.: Ebû'l-Hasan el-Eş'arî, *el-İbâne fi Usulî'd-Diyâne*, s. 34, Haydarâbâd 1367/1948.

52 Bk.: Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Hazm, *Kitâbu'l-Fisâl fi'l-Mûlel ve'l-Ahvâ, ve n-Nihal*, C. II, s. 95-96, Kahire 1347/1928.

53 *En'âm Sûresi*, âyet: 100.

lah, onların vasıflandırmalarından münezzehtir"⁵⁴. "Allah'ı bırakıp tap-tığınız, sizin ve babalarınızın adlandırdığı, putlardan başka bir şey değildir. Allah onları destekleyen bir delil indirmemiştir"⁵⁶ âyetlerini göstermiştir.

Selefin sıfatlar konusundaki bu tutumlu ve çekingen davranışına rağmen, daha sonraları bu yol terk edilmiş ve Allah'ın isim ve sıfatları, müslümanlar arasında en çok tartışılan ve çeşitli görüşler ileri sürülen bir konu haline gelmiştir. Bununla beraber, bu konuyla ilgili olarak İbn Hazm'ın ileri sürdüğü fikri, yâni bu meselemin ilk defa Mu'tezile tarafından ortaya atıldığı şeklindeki düşünceyi de kabul etmek mümkün değildir. Çünkü, bu sistemin ilk kurucusu Vâsıl'ın dahi, sıfatlar konusundaki görüşlerini tam olarak belirlemek mümkün olamadığına göre, ancak başkaları tarafından bu konu ortaya atıldıktan sonra, Mu'tezile de bununla ilgili görüşlerini açıklamak ve bunları savunmak durumunda kalmış olacaktır. Nitekim, bu konuyu ilk defa ortaya atıp, müslümanlar arasında tartışma konusu yapanların, Ca'd b. Dirhem⁵⁷, Cehm b. Safvân⁵⁸ ve Gaylân ed-Dimaşkı⁵⁹ olduğunda hemen hemen bütün kaynak eserler ittifak etmiş bulunmaktadır.

Ca'd b. Dirhem ile Cehm b. Safvân'ın sıfatları kabul etmemesi, Allah ile kulları arasında benzerliğin nefyedilmesi esasına dayanmaktadır.

54 *Enbiyâ Süresi*, âyet: 22; *Mü'minûn*: 92; *Sâffât*: 159, 180.

55 *Yûsuf Süresi*, âyet: 40.

56 *Necm Süresi*, âyet: 23.

57 Ca'd b. Dirhem, Kur'an'ın mahlûk (yaratılmış) olduğunu ileri sürmesinden dolayı, Hişâm b. Abdî'l-Melik (Hilâfet süresi: H. 105-125/M. 723-742) zamanında, Irak valisi Hâlid b. Abdillâh el-Kasrî tarafından Halifenin emriyle H. 124/M. 741 yılında öldürülmüştür. Tafsîlât için bk.: İbnu'l-Esir, *el-Kâmil fi'l-Târik*, C.V, s. 704, Mısır 1348 ve Leiden 1283-1293 baskısı; İbn Nubâte, *Serhu'l-Uyûn Şerh Risâlet İbn Zeydûn*, s. 159, Kahire 1278/1861; A.S. Tritton, *Muslim Theology*, s.54-55, London 1947; İbnu'l-İmâd el-Hanbelî, *Şezerâtü'z-Zeheb fi Ahbâri men Zeheb*, C.I, s.169, Kahire 1350/1931.

58 Cehm b. Safvân aslen Horasanlı idi. Kûfe'de bulunduğu sırada Ca'd b. Dirhem ile karşılaşmış ve ondan bazı fikirlerini almıştır. Makrizî'ye göre, Horasan'da ilk defa Allah'ın sıfatlarının nefyi fikrini yayan Cehm b. Safvân'dır. Bir süre el-Hâris b. Sureyc'in vezirliğini yapmış ve daha sonra da Horasan'da Hâris'in önderliğinde Emevîlere karşı girilen ayaklanmaya iştirak etmiş olduğundan, Emevîler tarafından H. 128/M. 745 yılında öldürülmüştür. Tafsîlât için bk.: İbn Nubâte, *Serhu'l-Uyûn*, s. 159; Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, C.I, s. 86-87; el-Makrizî, *Kitâbu'l-İlîlât el-Markiziyye*, C.IV, s. 184, Kahire 1324-1326, el-Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-Furak*, s. 128; Ahmet Emin, *Fecru'l-İslâm*, s. 286-287; İbn Kayyim el-Cevziyye, *İğâsetu'l-Lehfân*, M. Hâmid el-Fakî neşri, C.II, s. 177, Kahire 1939.

59 Gaylân ed-Dimaşkı'nın babası, Osmân b. Affân'ın kölesi idi. Kendisi Hişâm b. Abdîl-melik'in hilâfeti sırasında Şam'a girmiş ve daha sonra da Kader'i inkâr etmesinden dolayı, Hişâm tarafından elleri, ayakları kestirilmek ve Şam kapısında çarımha gerderilmek sûretiyle öldürülmüştür. Bk.: İbn Kuteybe, *Kitâbu'l-Maârif*, s. 166, Kahire 1300/1882; Ahmed Emin, *Fecru'l-İslâm*, s. 285, A.S. Tritton, *Muslim Theology*, s. 55-59; İbn Nubâte, *Serhu'l-Uyûn*, s. 157-158.

İşte bu nedenle, Allah'ın fiil (yapma) ve halk (yaratma) sıfatlarının dışında kalan diğer bütün sıfatlarını kabul etmemişlerdir. Onlara göre, her şeyi halkeden, yaratan sadece Allah'tır. Bu sıfat yalnızca O'na has olduğundan, bununla başkalarının vasıflandırılması mümkün değildir. Bunun gibi, her şeyin gerçek fâili (yapıcısı) de, sadece O'dur. Bu sıfat, Allah'tan başka hiçbir kimseye verilemez. İşte bundan dolayı da, insan fiillerinde mecbur olup, bunları yapma veya yapmama hürriyetine sahip değildir. Fiillerin insana nisbeti ise, sadece mecâzî anlamda bir nisbet olup, gerçek bir nisbet değildir.

Gaylân ed-Dimaşki'yi ise, sıfatlar konusunda daha çok Mu'tezile'nin görüşüne yaklaşmış olarak görmekteyiz. Mu'tezile Allah'ın, ilim, kudret ve irâde gibi subûtî sıfatlarını kabul etmediği gibi, Gaylân da bunları kabul etmemiştir. Çünkü bunlar, gerçekte Allah'ın Zâtı'nın aynıdır. Dolayısıyla bunların, Allah'ın Zâtı'nın dışında başka anlam taşıdıklarını ileri sürmek mümkün değildir.

Vâsıl'ın sıfatlar konusundaki görüşüne gelince, daha önce de değindiğimiz gibi, bunu tam olarak belirlemek mümkün olamamaktadır. Çünkü elimizdeki kaynaklarda Vâsıl'ın bu konudaki görüşlerine gereği kadar yer verilmemiş, ya da hiç değinilmemiş olduğunu görüyoruz. Bunun için biz de, sadece Şehristânî'nin verdiği kısa bilgiye dayanarak, Vâsıl'ın bu konudaki görüşlerini açıklamaya çalışacağız. Şehristânî'ye göre Vâsıl'ın sıfatlarla ilgili görüşü başlangıç olarak, olgunlaşmamış bir görüş niteliğindedir. Bu da, bütün müslümanların açıkça belirttikleri, kadim, öncesiz iki ilah'ın varlığının imkânsızlığı esasına dayanmaktadır⁶⁰. İşte bu esasa veya ilkeye dayanarak Vâsıl'da, Allah'ın kîdemi, öncesizliği dışındaki diğer bütün sıfatlarını nefyetmiştir. Aksi takdirde, öncesiz olan Allah'ın sıfatlarının da öncesiz olması gerekecektir. Çünkü Allah'ın hâdis yani sonradan var olan şeylerle vasıflandırılması imkânsızdır. Allah'ın zâtına ilâveten kadim olan birtakım sıfatların kabul edilmesi ise, birçok kadim varlıkların var olmasını gerektirecektir ki, böyle bir şeyin düşünülmesi imkânsızdır. Çünkü bu, Allah'a ortak koşmak demektir. Allah'a ortak koşmak ise, küfürdür, Allah'ı inkârdır. Bunun cezası da, ebedi olarak Cehennemde kalmaktır⁶¹. Vâsıl'ın bir başlangıç olarak basit veya Şehristânî'nin deyiimiyle olgunlaşmamış, kemâle ermemiş gibi görünen bu görüşü, daha sonraları Mu'tezile tarafından geliştirilmiş ve büyük çapta yabancı düşüncelerden, özellikle Yunan felsefesinden ya-

60 Bk.: ç-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, C.I, s. 46

61 Bk.: Zuhdî Hasan Cârullah, *el-Mu'tezile*, s. 63; Ali Mustafa el-Gurâbî, *Târihu'l-Furak el-İslâmiyye*, s. 95-96.

rarlanmak suretiyle, sıfatlar konusuna başka çözüm yolları aranmağa başlanmıştır. İşte bunun bir sonucu olarak da bu mesele, Mu'tezile'nin titizlikle üzerinde durduğu en önemli bir konu haline gelmiştir.

Burada akla şöyle bir soru gelebilir: Acaba Vâsıl, Allah'ın, kıdemi dışındaki bütün sıfatlarını nefyetmekle, bunların gereği olan kemâl sıfatlarını da mı nefyetmiş olmaktadır? Kanaatimce Vâsıl'ın böyle bir şeyi amaçlamış olabileceğini düşünmek doğru değildir. Çünkü Vâsıl gibi, bütün delillerini Kur'an'a dayandıran ve ona tüm kalbiyle inanan bir insanın, kemâl sıfatlarını içeren "... *Doğrusu Allah, her şeyi Bilen'dir*"⁶², "*Allah işlediklerinizi Görendir*"⁶³ anlamlarındaki âyetleri ve bunlara benzer daha birçok âyeti inkâr etmesi düşünülemez. Aksine o, Allah'ın her türlü kemâl sıfatiyle muttasıf bulunduğunu kabul etmekte, ancak kadim anlamında bir sıfatın, O'na verilemeyeceğini söylemektedir. Şüphesiz bu da, onun, Allah'ın gerçek birliğini ve öncesizliğini, O'ndan başka ilâhların varlığının düşünülemeyeceği gerçeğini kanıtlama çabasından ileri gelmektedir.

IV- İnsanın İrâdesi veya Kader Meselesi :

İnsanın fiillerinde hür olup olmadığı meselesi, daha Hz. Peygamber devrinde bazı müslümanlar arasında tartışma konusu yapılmaya başlanmıştır. Acaba insan fiillerinde hür olup, herhangi bir dış etken bulunmaksızın bunları sırf kendi iradesi ve isteği ile mi veya kaderin baskısı altında mecbur olarak mı yapmaktadır? İşte bu sorunun cevabını arama çabasına düşen bazı müslümanlar, Allah tarafından önceden tâyin edilen "*alinyazısı*" anlamına gelen "*kader*" konusunu, Hz. Peygamber henüz aralarında olmasına rağmen, tartışmaya başlamışlardır. Fakat Hz. Peygamber'in her fırsatta müslümanları, aralarında fitne ve fesat tohumlarının saçılmasına, dolayısıyla tesis edilmiş olan birlik ve beraberliğin bozulmasına neden olabilecek bu gibi itikâdi konularda tartışmaya girişmekten şiddetle menetmesi⁶⁴, bir başlangıç mahiyetinde görünen bu tür tartışmalarda müslümanların daha da ileri gitmelerini önlemiştir. Bununla beraber, Hz. Peygamber devrinden sonra da, bu konu zaman zaman ortaya atılmış ve müslümanlar tarafından tartışma konusu yapılmak istenmiştir. Fakat Hz. Peygamber'i takip eden Halifelerin de,

62 Mücadele Süresi, âyet: 7.

63 Mütehhine Süresi, âyet: 3.

64 Bu konu için bk.: İbnü'l-Arabî, *Şerh Sahihî't-Tirmizî*, C. II, s.9, Mısır 1350-1352; *Sünenü Ebî Dâvûd*, C. II, s. 175, Kesteliye baskısı, tarihsiz; eş-Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr*, C. VIII, s.120, Mısır 1349; el-Herevî, *Zemmu'l-Kelâm ve Ehlihi*, C.I, Var. 14 A, İlâh. Fak. Ktb., Yazma No: 7614.

bu konudaki sert tutumları karşısında müslümanlar, inançla ilgili meselelerde fazla birşey söyleme imkânını bulamamışlardır.

Emevî devrinin ortalarına doğru ise, itikâdî konular, özellikle kader meselesi müslümanlar arasında en çok tartışılan bir konu haline gelmiştir. Bunun bir sonucu olarak da, bu konuda çeşitli görüşler ortaya atılmıştır ki, bunları kısaca şu iki noktada toplamamız mümkündür:

1- İnsan kesinlikle ilâhî takdîrin dışına çıkamaz. O, daha önce takdir edilen fiilleri yapmak zorundadır. Bunları yapma veya yapmama irâdesi ve hürriyeti yoktur. Fiillerin ona isnadı ise, sadece mecâzî anlamda bir isnad olup, gerçek bir isnâd değildir.

2- İnsan hür bir irâdeye sahiptir. Bir şeyi yapma veya yapmama ancak onun dileğine ve irâdesine bağlı olan bir husustur. Allah'ın takdiri, insanı, istemediği bir şeyi yapmağa zorlayamaz. Mükellef kılındığı şeyleri serbestce yapabilmesi için Allah insana hür bir irade ve kudret vermiştir. İşte bununla insan sevaba nasıl olacak veya cezaya çarptırılacaktır.

İnsanların hür bir iradeye sahip olmalarıyla ilgili bu görüşü ilk defa ortaya atanlar, Ma'bed el-Cuhânî⁶⁵ ve Geylân ed-Dimaşkî idi. İşte Vâsıl da, kader meselesinde bunların yolunu izlemiş ve insanın fiillerinde hür bir iradeye sahip olduğu görüşünü benimsemiştir. Vâsıl'a göre Allah, âdildir; her şeye hâkim olandır. O'na, insanların iyi veya kötü, işledikleri fiillerinde hür olmadıklarını ileri sürmek sûretiyle, şer ve zulüm isnad etmek mümkün değildir. Zira böyle birşey Allah'ın şânına, adaletine yakışmaz. O halde insanlar, Allah'ın kendilerine verdiği irade hürriyeti vasıtasıyla bizzat kendi amellerini, başka bir deyişle, hayrı, şerri, imanı, küfrü, itaati, isyanı, sevâbı ve günâhı yaratmaktadır. Allah kendilerine bunları yapma veya yapmama gücü vermiştir. O'nun, kullarını, yapamayacakları veya kudretlerinin dışında kalan şeylerle mükellef kılması düşünülemez⁶⁶. Vâsıl bu görüşünü şu âyetlere dayandırmaktadır: "*Allah, kişiye ancak gücünün yeteceği kadar yükler; kazandığı iyilik lehine, işlediği kötülük de aleyhinedir*"⁶⁷. "*Bu dünya hayatında sarfettiklerinin*

65 Ma'bed el-Cuhânî'nin, kader meselesini ilk defa Basra'da ortaya attığı söylenir. Kader'le ilgili tartışmalar büyüüp, müslümanlar arasında birtakım fitne ve ciddi ayrılıklar yaratmağa başlayınca, kendisi Halife Abdülmelik b. Mervân'ın emriyle Haccâc tarafından H. 80 /M. 699 yılında çarmla gerilmek suretiyle öldürülmüştür. Bk.: el-Hâfız Şemseddin ez-Zehebî, *Mizânu'l-İtidâl fi Nakdi'r-Ricâl*, C. III, s. 183, Kahire 1325/1907; Ahmed Emin, *Fecru'l-İslâm*, s. 285; el-Makrizî, *el-Hitât*, C. IV, s. 181 vd.

66 Bk. Ali Musatafa el-Gurâbî, *Târihu'l-Fırak el-İslâmiyye*, s. 97-99; eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, C. I, s. 47.

67 Bakara Sûresi, âyet: 286.

durumu, kendilerine zulmeden kimselerin ekinlerine isâbetle kavurup mahveden soğuk bir rüzgârın durumu gibidir. Allah onlara zulmetmedi, onlar kendilerine zulmettiler"⁶⁸. "...Rabbin kimseye zulmetmez"⁶⁹. "Allah, onlara zulüm ediyor değildir. Fakat onlar kendi kendilerine zulüm ediyorlar"⁷⁰. "Şüphesiz Allah insanlara hiçbir şeyde zulüm etmez. Lâkin insanlar kendi kendilerine zulmederler"⁷¹. "Herkes sadece kendi kazancına bağlıdır"⁷².

Vâsıl'ın, Allah'ın adaleti prensibinden hareket ederek ortaya attığı hürriyet fikri, başlangıçta her nekadardir ciddî bir tepkiyle karşılanmamış ise de, daha sonraları, fiilleri küllî iradesiyle Allah'ın yarattığını ve insanların da o yaratılmış fiilleri kesbettiğini ileri süren Eş'arîlerin sert tenkitlerine mâruz kalmıştır. Hattâ Eş'arîler daha da ileri giderek, Vâsıl'ı bu düşncesinden dolayı tekfir etmişlerdir. Bununla beraber, biz burada hemen şunu belirtelim ki, aslında Vâsıl bu görüşü ile, İslâm âleminde serbest düşüncenin gelişmesine büyük ölçüde yardımcı olmuş ve özellikle, her şeyi Allah'ın takdirine, dileğine bağlamak suretiyle, kulların sorumsuzca hareket etmelerinin veya tembellik, miskinlik gibi kötü davranışların İslâmiyet'te yeri bulunmadığını kanıtlamıştır.

68 Al-i İmrân Sûresi: 117.

68 Al-i İmrân Sûresi, âyet: 117.

69 Kehf Sûresi, âyet: 49; Yûnus: 44; A'râf: 176.

70 Nisâ Sûresi, âyet: 40.

71 Tevbe Sûresi, âyet: 70.

71 Tevbe Sûresi, âyet: 70; Rûm: 9.

72 Tûr Sûresi, âyet: 21.